

□ **ARIENNE DWYER***Çev. İbrahim İPEK*

KUMUL'DA DİL ETKİLEŞİMİ¹

LANGUAGE CONTACT IN QUMUL

1. Giriş

Günümüzdeki Çin'in Sincan Özerk Bölgesi'ndeki Tianshan Dağları'nın doğusunda yer alan Kumul (Hami),² neredeyse birinci yüzyıldan beri Orta Asya ile Çin arasında önemli bir geçit olmuştur. Tüccarlar, askerler, devlet görevlileri, misyonerler, mahkûmlar ve sürgünlerin yanı sıra her iki yöne de sayısız işgalcinin geçtiği önemli bir geçit olmuştur. Kumul, yüzyıllar boyunca bölgenin herhangi bir yerindeki çatışmalardan kaçan insanların (Örneğin 8 – 9. yüzyıllarda Orhon-Uygur Türklerinin ve 18 – 20. yüzyıllarda Kazak-Altay Türklerinin) ve Tuntian askerî tarım kolonilerinin zorlamasıyla yerleştirilen insanların (Özellikle Krallık hanedanlığı boyunca Han Çinlilerinin) akınına uğradı. Günümüzde Kumul'da, özellikle Çin'in dört bir yanından gelen Han Çinli yerleşimciler vasıtasıyla önemli bir nüfus artışı görülmüştür.³

Bu nüfus değişiklikleri ve tarihî karışıklıklar, bölgenin dilsel resmi üzerinde önemli bir etki oluşturmuştur. Bu makale, Kuzey Çince, Uygurca, Kazakça, Moğolca ve diğer dillerin konuşurları arasındaki sürekli dil temasının etkilerini incelemektedir.

Kumul Çincesi ve Uygurcası, birçok bölgeye ait dil özelliklerini paylaşmakta, fakat her bir dil ailesinin orta çağ özelliklerini korumak için de güçlü bir eğilim göstermektedirler. Şaşırtıcı bir düzeyde, Kumul Çincesi ve Uygurcası birbirlerini etkilememiştir. Her iki dil de belirli kelime ve ses bilgisi özelliklerini paylaşır, paralellik olmasına rağmen ayrı bir gelişim gösterir.

¹ Profesör Zhang Yang ve Mirsultan Osmanov'a ayrıntılı bilimsel katkılarından dolayı teşekkür etmek istiyorum, aksi takdirde bu makalenin yazılması mümkün olmazdı.

² Çevirenin Notu: Kumul adının etimolojisi için; Emet, Erkin, "Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı 4, Güz, s.162-165, Ankara, 1997.

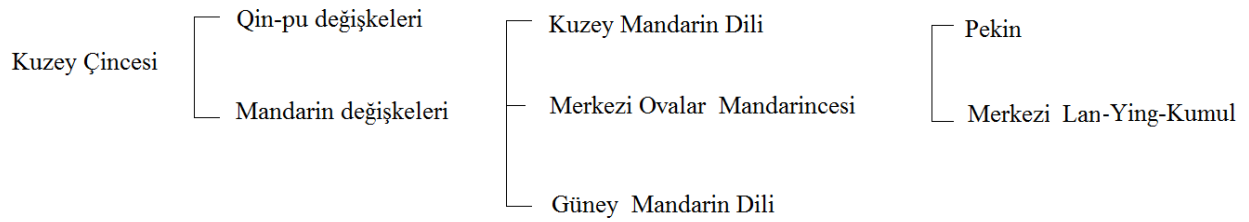
³ Hami (diqū) bölgesinin 1989 yılı nüfusu, 29 resmî azınlık milleti (minzu) barındırır; en çok Han 268,500; Uygur 84,500; Kazak 39,000 ve Hui 12,700 (Wang Huafei vd. : 502).

2. QUMUL ÇİNCESİ

2.1. BAĞLAM

“Merkezî Ovalara Geçit” (zhongyuan menhu 中原門戶) olan Kumul'da, Han çağına kadar kısmen de olsa Çince konuşan yoktu. Han Wudi zamanından beri, Hexi geçidi boyunca Gansu vahasında, Han hanedanlarının savunmasının ayrılmaz büyük bir nüfusu olmuştur.

Tuntian askerî tarımsal kolonilerinin kurulmasıyla, Çin'in Merkezî Ovalar bölgelerinden (günümüzde Henan, Hebei ve Shandong) İç Moğolistan, Ningxia, Gansu ve Kumul/Hami'ye kadar zorla toplu göçler gerçekleşti. Hami'deki Komünizm öncesi Çin Hanları, genellikle Hunan, Sichuan, Shaanxi, Gansu ve Tianjin'den tüccar olarak gelen Tuntian halkının torunlarıydı. Çok sayıda Han, 1949'dan sonra İç Çin'in tamamına geldi. Kumul/Hami'nin de dâhil olduğu Kuzeybatı Çin'in Sincan diyalekti muhtemelen diyalektik bir karışımdı... (öyleydi) muhtemelen çok güçlü bir şekilde Orta Ovalı Çince şekillerce etkilenmiştir. (Coblin: 7). Mandarin dili, Orta Ovaları esasen Han'ın daha fazla genişlediği Sarı Nehir'in akış yönünü takip eder; Batı Shandong, Henan, Orta ve Güneybatı Shaanxi (Orta alt grup), Büyük Gansu, Çinghay ve Sincan (Lan-Ying alt grubu). Kumul Çincesi, Lan-Ying Mandarin'in (Lan-ying Guanhua, Beijiang pian) Kuzey Sincan bölgesinin parçasıdır. (Zhang: 3). Kumul Çincesi, böylece Kuzeybatı Çin diyalektleri arasında şu şekilde yer alabilir:

[Li Rong 1985'den uyarlanmış, Liu Xunning 1995: 453'te atıf yapılmıştır.]

Merkezi Ovalar bölgesinin dili, Chang'an, Luoyang, Kafeing'in modern çağlar öncesi en önemli başkentleri burada yer aldığı için Kuzey Çincenin gelişimini (standart Mandarin dili dahil) anlamak için çok önemlidir. Geç Tang hanedanının ortak dili Kuzeybatı Çincesiydi ve bu döneme ait fonolojik ve leksikal öğeler, Kumul Çincesi gibi coğrafi olarak marjinal değişikliklerde korunmuştur.

Kumul Çincesi, en kenarda kalmış bir dil türünden beklenildiği üzere hem korunmaya hem de yeniliğe eğilimlidir. Kumul'un Türk ve Çin dünyası⁴ arasındaki coğrafi ve siyasî konumu, orada yaşayanların dil ve kültürlerini etkilemiştir. Bu bölgenin Çinli yerleşimcileri, “Çin hükümeti ve resmî makamlar tarafından ‘barbar’ olarak nitelendirilen yerli Moğol, Türk ve Tibet gelenek ve kültürlerine bir ölçüde uyum sağladılar. (Fairbank and Twitchett: 433-34).

⁴ Siyasî açıdan Kumul, Çin'e doğru doğu yönelimi ile Türkçe konuşan dünyaya doğru batı yönelimi arasında değişime uğramıştır. Tang hanedanlığı döneminde Kumul/Hami, Doğu Türkistan (Huihe 回紇) krallığının bir parçası idi; Yuan hanedanlığı döneminde Gansu'ya ait ve Hamili denilmekteydi. Ming döneminde, bir kez daha batıya dönüktür ve Turfan'ın bir parçasıdır. 1696'da Hami'nin “Hui bölümü” (Hami Huibu 哈密回部 yani Uygurlar) King hanedanlığının ve Hami Hui Krallığı olarak kurulan Uygur hükümdarı Abdulla'nın (kar. Ebeidula) etkisi altında kaldı. Kumul, o zamandan bu yana, siyasî olarak Çin'e yöneldi.

Günümüzde siyasi olarak tanımlanmış Hami bölgesinde (Hami diqu 哈密地區) konuşulan Çince, Hami şehrinde ve ayrıca Yiwu bölgesindeki sıra dağların çevresinde konuşulan Hami diyalekti (Hami fangyan 哈密方言) olarak tanımlanır. Yiwu Çincesi, Orta Çince özelliklerini eskiden daha fazla korurdu, başka bir koruyucu türü ise genellikle “Hami diyalekti” (Hami tuhua 哈密土話) olarak adlandırılır. Son on yılda Kumul Çincesinin tüm türleri, özellikle elli yaşın altındaki insanlarda bir dereceye kadar standart Mandarinceye yaklaşmaktadır. Özellikle Kumul Çincesi, modern öncesi Kuzeybatı Çincesinin belirli fonolojik süreçlerini, ton sistemi ve morfolojisini muhafaza etmesine rağmen, standart Çincenin fonetik sistemine, kelime ve gramerinin çoğuna benzemiştir.

2.2. Kumul Çincesinin Kullanımdan Kalkmış Kelimeleri

- Kelime başı η- [ŋaŋ] ‘barış’ 安 kaikou 開口 kelimesiyle korunur, yani; -an, -ɤ, -ɛ, -ɔ, -ɤ, u, -ɤŋ, -aŋ. Sıfır Kelime başı -ɛ, ‘Ai! (pişmanlık)’ 唉 gibi görülen ünlemler hariç tutulur.
- Orta Çince damaksıl nazal n (ŋ) hece başındaki yüksek ön seslerden (i ve y) önce korunur: ŋian ‘yıl’ 年; ŋy ‘kadın’ 女; ŋi (kar. Pekince i) ‘Şüpheli/süphe’ 疑 nɪɤ (Pek. iɛ) ‘iş, meslek’ 業; nɪɔ (Pek. iao) (ünlem) 啲.
- Kısmî üstdamaksıl sürtünmeli gruplar

Kumul Çincesinde, Orta Çincenin dişyuvasil-damaksıl sürtünmeli gruplarının yalnızca bir kısmı, modern standart Çinceye olduğu gibi (dişyuvasil-damaksıl, damaksıl ve üstdamaksıl) üç gruba bölünmüştür. Geriye kalan sürtünmeli sesler⁵ Orta Çincenin ön seslerini korur. (Zhang: 1996).

Tablo 1. Kuzey Çincenin bazı sızıcı ön sesleri

Pekin	Pekin	Kumul	Pekin	Pekin	Kumul
t ¹⁵⁵ 知 ‘bilmek’	ts ¹⁵⁵ 資 ‘başkent’	ts ¹⁵⁵ 知,	t ^{an₅₁} ‘durak’站	tsan ⁵⁵ ‘övmek’贊	tsan ²¹³ 站,
t ^{han₂₄} 產	tsh ^{an₅₅} 參	tsh ^{an₅₁} 產,	•an ⁵⁵ ‘dağ’	san ⁵⁵ ‘üç’ 三	san ⁵⁵ 山,

Kumul Çincesi, Pekince iki ve üç sesbirime rağmen, Kuzeybatı Çincenin diğer türleri gibi Orta Çince tek sesbirim (ve üç sesbirim)leri muhafaza etmeye eğilimlidir.

Aşağıdaki tabloda, modern Kumul ve Pekin Çincesindeki aynı son ekler, Eski Kuzeybatı Çincesinin yeniden inşası ve Qieyun kafiye tablosunun Orta Çince beş son ekle karşılaştırılmıştır. Tablonun sağ tarafında; beş son ek ile kelime örnekleri vardır; diğer modern Kuzeybatı Çin ağızlarından seçilmiş karşılıklar tablonun en sağ tarafına eklenmiştir. [(Kumul Çincesi = Kum.) Zhang 1996; (Orta Çince = OÇ) Qieyun kafiye kitabı; (Eski Kuzeybatı Çincesinin yeniden inşası = EKBC) ve seçilmiş modern diyalekt örnekleri (DH=Dunhuang, LZ=Lanzhou, XN=Xining) Coblin 1994. Tonlar atlanmıştır.]

⁵ Orta Çince kelime başı seslerini koruyan sürtünmeli sesler, Qiéyún hanedanlığı kafiye tablosundaki ikinci kategoriye, ér denh yùn’a aittir.

Tablo 2. Eski Kuzeybatı Çincesi, Kumulca ve Pekince son ekler

OÇ	EKBC	Kum.	Pek.	EKBC	Kum.	Pek.	Manası	Diğer KBÇ
a, a:	*ä	a	ia	*ya	xa	ɕia	'inmek'	XN xa~ ɕia
uk	*uk	u	ou	*dz'uk	ʅu	ʅou/ ʅu	'pişmiş'	DH ʅu
âk, uo-, â-	*ak	u	uo	*tsak	tsu	ts ^h uo	'yapmak'	DH tsue
.âi	*ai	ɛ	ai	*lai	lɛ	lai	'gelmek'	XN, DH lɛ
je:	*e	i	ei	*be	pi	pei	'yatak örtüsü'	DH,LZ,XA pi

Pekince de ia, ou, uo, ai ve ei iki sesliler; Kumulcada sırasıyla a, u, u, ɛ, ve i tek sesliler vardır. İlk üç Kumulca tek sesbirimleri Orta Çince de basit ünlüleri karşılar; Kuzeybatı Çincesinin çoğu türü, Kumul dâhil, damaksıllaşmaya veya eşlik eden iki sesbirimli olmaya uğramamıştır ('inmek' fiilinde olduğu gibi).⁶

2.3. KUMUL ÇİNCESİNDE YENİLİKLER

- Ses birimi z, nadiren yansıma kelimelerde meydana gelir; zɔ 'mutlu, rahat'; ziŋ 'zıplamadan kaynaklanan ağrı', zur 'mermilerin vızıldaması'. Bununla birlikte z, sınırlı bir dağılımı olmasına rağmen marjinal bir sesbirimidir.
- Tonlama kategorilerinde azalma: Orta Çince dört ton kategorisine sahipken, diğer Kuzeybatı Çin diyalektlerinin çoğunda olduğu gibi Kumul Çincesinde de sadece üçtür: yáng píng 陽平, shàng 上 ve qù 去. (Tonlama değerleri sırasıyla; 55, 51 ve 213'tür).⁷
- l : n Diğer Kuzeybatı Çin diyalektlerinde olduğu gibi, Orta Çincenin bir alt grubu kelime başı n, Kumul'da kelime başı l'dir: luŋ 農 (Pek. noŋ) 'tarım'; luɣ 糯 (Pek. nuo) 'yapışkan'; lo (Pek. nau) 淖 'çamur'; lyɣ~u (Pek. nyɛ) 虐 'gaddarca'; 瘡 'sıtma'.

Kuzeybatı Çincesinin diğer türleri, standart Mandarincenin bölgesel türlerinde bile (Örneğin Qingpuhua 青譜話, 'Çinghay standart dili') Orta Çince kelime birimlerinin zenginlik ve konumsal morfolojisi (Daha önce başka yerlerde⁸ gösterildiği gibi Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca ile bağlantı kurarak) ÖNY düzenli cümle kuruluşu gibi Kuzeybatı tipik özelliklerini kaybetmeyen standart Mandarincenin üst tabaka etkisine karşı daha dirençli olmuştur. Kumul Çincesinin

⁶ Kuzeybatı Çincesinin belirli türlerinde (örneğin Xining xa~ɕia 下'inmek' ve Pekince u~ou 熟'pişmiş; pişkin'), damaksıllaşmış~damaksıllaşmamış değişim olduğunda, çoğunlukla damaksıllaşmamış ve Orta Türkçe tek ünlüleri koruyan günlük konuşma diline ait alternatiftir.

⁷ Kumul Çincesi shàng tonlaması (51), Pekince yángpíng (24) ve shàng (213)'e karşılık gelir. Orta Çince'den (OÇ) Kumul Çincesinin (KÇ) şematik tonal gelişimi şu şekildedir: OÇ píng, ünsüz > KÇ yángpíng (istisnalarla); OÇ píng; ünlü > KÇ shàng (örneğin家'ev', 田 'saha'); OÇ píng yarı ünlü > KÇ shàng (拿 'almak', 模 'buharı çıkan çörek'); OÇ shàng ünsüz, yarı ünsüz, yarı ünlü KÇ shàng (果'meyve', 馬'at'); OÇ rù 入 > KÇ shàng (急'endişe', 紅'kırmızı'); OÇ qù > KÇ qù; OÇ rù > KÇ qù; OÇ shàng sesli > KÇ qù 'esneme' (Zhang: 121 - 122).

⁸ Örneğin. Ma Shujun 1984. Hanyu Hezhou hua yu Aertaiyuyan, Minzu yuwen 2: 50-55; Li, Charles. ed. 1975. Kelime Düzeni ve Kelime Düzeni Değişikliği. Austin: U Texas Press; Dwyer, Arienne 1992. Línxià diyalektindeki Altayik unsurlar: Sarı Nehir Platosu'nda temasla oluşan değişim. Çin Dilbilim Dergisi 20: 160-179.

standart Mandarinceye karşı direnci, hiç şüphesiz 1949'dan sonra Çin'in birçok yerinden Han Çinli yerleşimcilerin Kumul'a kitlesel göçlerinden kaynaklanır.

KUMUL UYGURCASI

2.4. Bağlam

Kumul Uygurları, esas Uygurcanın konuşulduğu alanın sınırına, aynı zamanda büyük bir kültürel ve dilsel kavşağa yerleştiler. Kumul, Tang hanedanlığı döneminde Eski Uygur Budist (Çince: Huihe) krallığının bir parçasıydı ve güney Tarım Havzası'nda Karahanlılardan uzaktaydı.

Kumul Uygurcası, ana gruptan ayrılmış diğer dillerde olduğu gibi hem standart Uygurcada kaybolan Eski Doğu Türkçesi özelliklerini korumuş hem de bir dizi temasla etkilendiği yenilikler geliştirmiştir.

Uygur diyalektleri ve ağızları (Osmanov 1990):

Merkez	Kuzey (Urumçi, Gulca (Yılı) Doğu (Turfan, Kumul)
Güney	(Kuça ve Tarım ağızları, Aksu, Kaşgar, Atuş)
Güney/Hotan	(Hotan, Keriye) -----(Kaşgar, Atuş)
Lopnur	(Lopnur)

Kumul Uygurlarının kökeni hakkında çok az şey biliyoruz, bunun dışında muhtemelen Türkçe konuşurlardı. Dokuzuncu yüzyıldaki Turfan krallığından kalma tarihî belgeler, Kumul Türkçesi konuşurlarını yalnızca belirsiz isim veya coğrafi terimlerle tanımlar. Yani; "Karluklar" (Özellikle Kumul'un Lapcuk bölgesindekiler), "Lopluqs" (Yani; Lop Nur'dan olanlar, özellikle Kumul'un Karadöve bölgesindekiler) ve "Çomen/Çomul" (Cigdebulak ve Töttügmen bölgesindekiler).⁹

Kumul'un yerel Türkçe konuşan sakinleri ve bölgedeki Uygurlar, iki coğrafi gruba; taglık 'dağlı halk' ve yerlik 'yerliler' olarak ayrılırlar. Kumul Taglık Uygurlarının dili, diğer dillerin etkisinden dolayı hızlı değişime daha az maruz kalmasına ve daha muhafazakâr olmasına rağmen, her iki tür Kumul Uygurcası da benzer diyalekt gibi düşünülecek kadar benzerdir.

3.2. Kumul Uygurcasında Kullanımdan Kalkmış Kelimeler

Kumul Uygurcası, modern standart Uygurcada artık bulunmayan eski özellikleri korur:

- Orta Türkçedeki şimdiki – gelecek zaman ekini -adi- (kar. Çağatayca -AdUr) korur: Kumul baradimän~barimän; 'gelirim/geleceğim' kar. Std. Uy. barimän; Kumul kilimiz~kilidimiz 'geliriz/geleceğiz', kar. Std. Uy. kelimiz. Kumulcanın Standart Uygurca benzeri alternatifleri olduğu için, yarı muhafazakâr kabul edilebilir. Komşusu (ve daha muhafazakâr) Lopnur Uygurcasında, aksine sadece Orta Türkçe -AdI- (< -AdUr) vardır: Lopnur baradimän, kelediwiz (Osmanov 1990: 92). Orta Türkçe -AdUr- hala Kazakçada korunmaktadır.

- Bazı Kumulca kelime birimleri eski Türk kaynaklarıyla (Örn: Kaşgarlı, Mani Uygurcası), çok büyük benzerlik taşır. Bu kelime birimleri, Kuzeydoğu ve Güney Sibirya Türk dillerinde korunmaktadır (Örn: Yakutça, Hakasça). Henüz Standart Uygurcada bulunmayan: jamdaq 'süpürge' < ?yamliṣ, kar. Eski Türkçe, Hakasça ya:m 'toz parçası', fakat Standart Uygurcada

⁹ Osmanov 1997: 12-13. kar. Ayrıca Su Beihai (n.d., n.p.), Hami, Tulufan Weiwuer wang de lishi.

buzul- 'çürümek, bozulmak; kırılmak'. Uygur lehçelerinde (Kumulca da dâhil olmak üzere) diğer ünsüzlerden önce r'nin düşmesi gibi genel bir eğilime rağmen, Kumulca bazı kelime birimlerinde ünsüzlerden önceki 'r' korunur, Örn: Kumulca jørtkε- 'taşı-, değiştir-', Std. Uy. jørtkε- (yine de hepsinde değil: Kumulca zader, Std. Uy. zærdar 'zengin kişi').

- Sürekli şimdiki zaman -(i)jtt-

Kumul Uygurcası sürekli son eki, Türkçe kısaltılmış jat- fiili 'yat-' ve Eski Türkçe sürekli yardımcı tur- fiilini 'ayakta dur-' gösterir. Türk dünyasının doğu kesimindeki birçok dilde tur- fiilinin yerini jat- fiili almıştır. (Örn: Atuş Uy. -°jat-, Lopnur Uy. -°wjat-, Std. Uy. -°wat-, Qaz. dzat-); her iki fiilden de izler görülür. Nitekim Kumul Uygurcası, Uygur ağızları arasında en muhafazakâr ağızlardan biridir.

Tablo 3. Kumul ve Standart Uygurcada sürekli şimdiki zaman (Osmanov: 1990)

Kumul Uygurcası	Standart Uygurca	Manası
oqu-jtt-imän	oqu-wat-imän	'Okuyorum/çalışıyorum'
kør-ijtt-ime(n)	kør-ywat-imen	'Okuyorum/çalışıyorum'
bo(l-i)jtt-u [bojttu]	bol-uwat-idu	'Oluyorum'
ki(l-i)jtt-u [kijttu]	kel-iwat-idu	'Geliyorum'

Kumul Uygurcasında Yenilikler

- Kumul g : Std. Uy. w

Kumul ve Turfan Uygurcasında, damaksıl-çift dudaksıl ünsüz değişimi çok yaygındır; Kumul ve Turfan Uygurcasındaki g'yi (ya da ɣ) Standart Uygurcada ön hece konumundaki w karşılar. Değişim, genellikle a ve ε ünlülerinden önce ve Arapça veya Farsçadan alınma kelimelerde görülür.

Tablo 4. Kumul Uygurcasında ön hece harfi g

Kaynak	Std Uygurca	Kumul Uygurcası	Manası
Persian miva	Miwe	møge	'Meyve'
Arabic dzevab	Dzawap	dzagap	'Cevap'
Chinese wang	Waŋ	gaŋ	'Kral'

Standart Uygurcada bazı örneklerde sesler arası w>g değişimi vardır; örn: tögä 'deve' (kar. OT <täbä>). İlginç bir şekilde Kumul Uygurcası g değişimini tæwe 'id' kelimesinde göstermez. Değişim, ayrıca Kucha ve Ghulja Uygurcasında görülmesine rağmen nadirdir. Lengüistik açıdan çatışan bu gibi değişimler sıra dışı değildir, Örn: Hint-Avrupa'da (İngilizce 'war', Farsça 'gär').

- Ünlü Değişmesi

Art zamanlı olarak, Kumul Uygurcasında ünlü değişmesi standart dilden daha sınırlıdır. Standart Uygurcada açık hecelerde vurgusuz a ve ä, i veya ø'ye değişir (ikincisi ön yuvarlak köklü). Kumul Uygurcasında, yuvarlak olmayan kökleri de göstermesine rağmen a > i (Örn: Kum. hepiz (Std. hapiz) < hafiz 'koruyan'), yuvarlak kökler farklı şekilde hareket eder. a, o'ya; fakat ä, ø'ye değişir; bu nedenle Kum. ojup (kar. Std. Uy. ayup) (kişi adı); (Çağatayca beşik, fakat Std. Uy. bøfyk) 'beşik' ve tæwe (tøge) 'deve'.

Ünlü değişimin yuvarlak olmayan şekli, diğer Uygur lehçelerinde oldukça yaygındır (Örn: Lopnur /ε/ > [E], [e]; Hotan /ε/ > [ʰ]; Kumul Uygurcasında, a > i değişimi, art zamanlı olarak genellikle standart türden daha çok görülür (Örn: Kum. jıraf 'ağaç', Std. Uy. jaɾatʃ) ve kapalı hecede bile eş zamanlı olarak gerçekleşir (Kum. mijli 'neyse, pekâlâ', Std. Uy. mejli). (Osmanov 1997: 26-28).

- İlgi hali eki -ni

Standart Uygurcada Eski Türkçe ilgi hali eki -niñ olmasına rağmen, Karaçay ve Özbek diyalektleri gibi bazı modern dillerde bulunan ve ilk defa Orta Türkçede ortaya çıkan kısalmış şekil -ni, Kumul Uygurcasında da bulunur. Salar diyalektinde de aynı şekil bulunur. Kumul Uygurcası mini jirim 'benim yerim', kar. Std. Uy. meniñ jerim.

- Soru zamiri klitiği -Do:

Kumul Uygurcasının nispeten sıra dışı bir özelliği, soru zamirlerine Orta Türkçenin eksik birleştirici yapısı Dur'un (> Kumul -do/to) klitik edilmesidir:

Tablo 5: Kumul Uygurcasında Dur'un (>Kumul -do/to) klitik edilmesi

Kumul Uygurcası	Std. Uygurca	Kumul Uygurcası	Std. Uygurca
kimdo	kim	nedo	ne, qejer
qezyzido	qajaqta	nimido	neme
qesido	qajsi	netto	ne, qejer

Çin'deki bir başka Türk dili Salarcada Dur (> Salar du), bir konuşma son klitik işaretinin kanıtı olarak görülür. Kumulcada olduğu gibi, Kazakça ve Kırgızcada Dur, soru zamirleri klitiği olmuştur; fakat bunlar Kazakça ve Kırgızcada belirsiz zamirler gibi işlevsel ve anlamsal olarak farklıdır, örneğin (bir) kimdir 'birisi'. Bu kelime oluşturma işlemi, anlamsal-edimbilimsel bir işleve sahip olmayan Kumul Uygurcasında şimdiye kadar devam etmemiştir.

- /p/ > /w/ değişmesi

Ünlüler arasındaki p, w'ye değişmiştir: Kumulca qawartqu (Std. Uy. qapartqu) 'kabartı'; Kumulca kəwyk (Std. Uy. kəpyk kar. Kaz. kəbik) 'köpük' (Osmanov 1990). Bu aynı zamanda Sarı Uygur, Kıpçak ve Güney Sibiry Türkçelerinin bir özelliğidir (SU kyvyk~kevek~kyk 'köpük').

- Yüksek seslilerin ötümsüzleşmesi diğer Uygur diyalektlerinden daha çok sınırlıdır

Yüksek sesliler i, u ve y vurgusuz hecelerde ünsüzler arasında ötümsüzleşir (kelime başındaki ünlüler ön gırtlakta duraksamaya sahiptir): if 'konu, mesele'; upa 'yüz pudrası'; ifek 'eşek'; piŋ- 'pişmek, olgunlaşmak'; suq- 'saklamak'; tykyr- 'tükürmek'. Aksine Standart Uygurcada ötümsüzleşme görülmemektedir fakat ünsüz takip ettiğinde yarı kapalıdır:¹⁰ if- 'içmek' fakat itŋip 'içmek-GER'; uf- 'uçmak' fakat utŋup 'uçmak-GER'; yf 'üç' fakat ytŋi 'üç-IIIp. sg.' (Osmanov 1997: 29). Buna karşılık, Standart Uygurcada yukarıdaki tüm fiilimsi ve fiilimsi olmayan şekiller ön seste ötümsüzleşir. Kumul Uygurcasında beklendiği gibi ötümsüzleşmenin gerçekleşmediği birkaç istisna vardır: Örneğin piŋa:ne '? öğle vakti duası' (Std. Uy. peŋin), muhtemelen takip eden hecede vurgunun düşmesinden dolayı (pi'ŋa:ne) ünlü uzar.

¹⁰ Bu analiz, Osmanov'un 1997: 29'daki sınırlı verilerine dayanmaktadır. Osmanov, farklı bir analiz sunmaktadır: yüksek ünlüler, çok heceli kelimelerdeki ünsüzlerle ötümsüzler arasında ve tek heceli kelimelerdeki ünsüzlerden önce ötümsüzleşir.

3. Moğolca Dilbilimsel Malzemeler

13 – 15. yüzyıllar arasında Türkistan'a açılan kapı olan Kumul'a Cengiz Han devrindeki Moğollar ve 15. yüzyıl ile 17. yüzyılın ortaları arasında Oyrat Moğolları hâkim olmuştur. Yaklaşık dört yüzyıl boyunca bölgenin hâkimiyeti Moğollarda olmasına rağmen, Moğolcanın Kumul Uygurcası ve Çincesi üzerindeki lengüistik etkisi kelime varlığıyla sınırlı kalmıştır.

Moğolcanın Kumul Uygurcası fonolojisine ve genel Kuzeybatı Çince sözdizimine etkisi muhtemelen oldukça fazla olmasına rağmen özgün kanıt göstermek zordur. Örneğin Kumul Uygurcası ünlüleri çoğu Uygur diyalektinden daha güçlü yuvarlama uyumu sergiler, buna karşılık Standart Uygurcada, orta yüksek yuvarlak ünlüler o ve ø'ye başlangıç olmayan hecelerde izin verilir (Osmanov 1997: 37):

Tablo 6. Kumul Uygurcasında orta ünlülerin yuvarlaklaşma uyumu

Kum. Uy.	Std Uy.	Manası	Kum. Uy.	Std Uy.	Manası
oron	orun	'yer'	uzon	uzun	'uzun'
bojon	bojun	'boyun'	xoton	xotun	'kadın'
buron	burun	'burun; önce'	qorxon	qorxon	'Hami kavunu'

Bu, büyük ölçüde köklerdeki belirgin tarihî süreci gösterir ve modern dilin son eklerinde artık üretken değildir: Kumul Uygurcası son eki -Gon (-gøn/køn/qon/æon), örneğin, Standart Uygurcada ikinci kişi emir ekine karşılık gelir -GIn (qin/kin/kün/æun)gün) (Kum. tashqon, turæon; Std. tashqin, turæun 'atış!', 'duruş!'). Standart Uygurca ve Kumul Uygurcasında son eklerin arasındaki farkın yansıdığı şey, ünlü uyumundaki farklı iki gelişmedir: (1) i > u ve a > o (Eski Türkçede qojan > qojon 'yabanî tavşan' gibi, kar. Mo. oran, Std. Uy. orun 'yer'); standart Uygurca gibi bir takım Türk dillerinde u ve i ile o'nun tamamlayıcısı. İkinci gelişme modern Kumul Uygurcasında belirgin değildir.

Orta yüksek yuvarlak ünlü uyumu, Kırgızca gibi Kıpçak dillerinde hem köklerde (qutu 'küçük kutu', kar. Kaz. kuti, Std. Uy. quta, Tür. kutu) hem de eklerde (dzoldof 'yoldaş' kar. Kaz. dzoldas, Std. Uy. joldaş). Orta ünlü yuvarlama uyumu, güneybatıdaki Lopnur Uygurcasının da bir özelliğidir; Kumulcanın aksine süreç tamamen üretkendir: Lopnur øtkørmø, øtkørmølør 'büyük tahıl eleği', øtkørmølørgø 'büyük tahıl eleği -pl., -pl-dat.', kar. Std. Uy. øtkε:me, øtkε:milergε, Kum. bolmoæon 'olmayan' bolmo-æonloræo '(orada) olmayanlara' kar. Std. Uy. bolmiæan, bolmiæan-laræa (Osmanov: 45). Orta yüksek yuvarlak ünlü uyumu, Moğolca kök ve eklerde de bulunur: (xørøø 'testere'; øør-øø 'kendisi').

Orta yüksek yuvarlak ünlü uyumu, Moğolca, Kırgızca, Lopnur Uygurcası ve Kumul Uygurcasında bu ölçüde paylaşılan bir özelliktir. Kumul Uygurcasında sadece tarihî bir süreç olmasına rağmen, diğer dillerde ise çeşitlilik gösteren eş zamanlı üretkenlik dereceleri sergilemektedir. Bu özellik için orijinal kaynak dili büyük olasılıkla Moğolca olduğundan dolayı iletişim çok uzundu. Dört grubun da tarihsel olarak karşılıklı temas içinde oldukları belirtilmelidir (Kumul'un Karadöve bölgesindeki Uygurlar, görünüşe göre Lopluk'lardan, Lopnur Türklerinden gelmektedir. (Osmanov 1997: 12).

Sözdizimsel seviyede, Türkler ve Moğolların iç içe geçmiş böylesine uzun tarihî ve tipolojik olarak benzerliği paylaştığı için, Moğolca ile Kumul Uygurcası arasındaki temas ile ortaya çıkan değişim tartışıldı. Moğolca, yukarıda da belirtildiği gibi, Türkçe ve Mançu-Tunguzca ile birlikte Kuzeybatı Çincesi sözdiziminden de kesinlikle etkilenmiştir. Orta Moğolcaya en iyi atfedilen günlük terimlerin varlığı göz önüne alındığında, Kumul Uygurcasına Moğolcanın kelime etkisi oldukça güçlüdür, örneğin *firε* 'masa', kar. Oyrat *firε*, Daghur *firε*). Moğolca ödünç verilen kelimelerin miktarının ve kimliğinin saptamasını yapmak, Türkçe ve Moğolca arasındaki 'yerli kelimeler'in 'ödünç kelimeler'den ayırımını yapmadaki zorluklar dikkate alındığında tek tek çok zordur (Abdulla ve Hamut 1997, örneğin, liste 252 "Moğolca kökenli kelime birimleri"). Yine de bunların çoğu diğer Uygur diyalektlerinde vardır, örneğin Kumul Uygurcası, Std. Uy. *aran* 'sadece, ancak'. Öte yandan, Kumul Çincesi üzerindeki Moğolca kelime etkisi önemsizdir; *dábàn* 'dağ' (kar. Mo. *daba*: Sarı Uygurca *dawa:n* 'sıra dağ, dağ geçidi') Çince kelime birimi *san₅₅* 山 ile gerçekleşir.

4. Yarı-Bölgesel Özellikler (=Diller Arası Özellikler)

Koruma ve yenilik konusundaki dil grubu iç eğilimlerine ek olarak, Kumul Uygurcası ve Kumul Çincesinin her ikisi de diller arası yakınlaşmayı belli ölçüde gösterir. Bölgenin birkaç dilinde ortak olan bu alan özellikleri, dil iletişim çalışmalarıyla en alakalı özelliklerdir. Genellikle dil ile temas durumlarında gerçek olduğu gibi (özellikle de genetik olarak ilgisiz diller arasında) kelime hazinesi ve ses sistemi yakınlaşmayı ilk kez gösterir. Bununla birlikte, ikinci satırda bahsettiğimiz konuya daha yakından baktığımızda, Kumul Çincesi fonolojisinin genel olarak Moğolca ve Türkçeye doğru eğilimli olduğunu ve belirgin bir şekilde olmasa da Kumul Uygurcası fonolojisine doğru eğilim gösterdiğini ortaya koymaktadır.

4.1. Kelime Hazinesi

Kelimeler ekonomik bir değiş tokuşa mal olmuş gibi, Sincan Çincesinin tüm ağızları 'işlenmemiş' ödünç kelime birimleri (meyve ve sebze isimleri, İslamî terimler, bazı zarf ve sıfatlar) almış diyebilmemize rağmen, Uygur diyalektlerinin tamamı Standart Çince'den 'eklenmiş değerli' ödünçlemeler yapmıştır (teknoloji ve devlet terimleri). Kumul'da konuşulan Uygurca ve Çince çeşitlilikleri, bu tür ödünçlemelere Sincan'ın başka bir yerindeki kardeş ağızdan daha çok sahiptir; temas süresinin uzunluğu nedeniyle Kumul Uygurcasında 'işlenmemiş' ödünç kelime birimi tipinde daha çok modern öncesi Çin ödünçlemeleri bulunmaktadır.

Tablo 7. Kumul Çincesindeki Uygurca ödünç kelimeler (Zhang 1996)

Kum. Çin.	Kum. Uy.	Manası	Kum. Çin.	Kum. Uy.	Manası
Ph ₁₅₁ ja ₂₁ ts ₁₂₁	p ^h ijaz	Soğan	K ^h a ₂₁ k ^h a ₅₅ ts ₁₂₁	q ^h aʁaz	belge < kağıt
Xε ₂₁ mε ₅₅ s ₁₂₁	hεmmisi	Hepsi	pa ₂₁ tsar ₅₁	bazar	pazar
ba ₅₅ ji ₅₁	baj	Zengin kişi < zengin	jan ₅₅ tur ₂₁	janɟur-	dönmek < geri dönmek
Xu ₅₁ s ₁₅₁ na ₂₁₃ lin ₅₁	hofna	komşu ¹¹	jan ₂₁ ts ₁₁₃ jan ₂₁ ts ₁₂₁	X ₁ lmu X ₁ l	renkli < her türlü

Yukarıda da görülebileceği gibi, ödünçleme her dil seviyesinde gerçekleşmiş ve ikinci sıra dışında tümünde anlamsal daralma yaşanmıştır. Kumul Uygurcasında üst tabaka ödünçlemeler çoktur; Kumul Uygurcasını Standart Uygurcadan ayıran şey, fonetik şekli göz önünde

¹¹ Kumul Çincesi de Orta Çince [kε₅₅faŋ₅₁] 'komşu' kelimesini korur.

bulundurulduğunda modern öncesi Çince'den alınmış daha çok ödünçlemedir. Damaksıllar, yüksek ünlülerden önce (Modern Kuzeybatı Çincesinde damaksıl olmuştur) görülür ve rusheng son duraklarında korunur.

Tablo 8. Kumul Uygurcasındaki Çince ödünç kelimeler (Osmanov 1997)

Kum. Uy.	Kum. Çin.	Std. Uy.	Manası	Kum. Uy.	Kum. Çin.	Std. Uy.	Manası
mike	mɤ ₂₁₃	sijah	Mürekkep	kātu	tɤ ₅₅ ;tsei ₅₅	oari	hırsız
xij	Kɛ ₅₅	kotja	cadde, dışarıda	xij qo(wu)q	tʰ ₂₁ uaŋ ₅₅	derwaza	kapı
nola-	nɔ ₂₁₃	muju-	yaygara kopar-	xudura-	Xu ₂₁₃ tʰu ₅₁	az-	eklen-

Mürekkep', Orta Çince K sesinin son damaksıl durağını koruduğu için, Kumul Uygurcasındaki ilk Çince kelimelere belirgin bir şekilde aittir ve son seste, ses türemesiyle birlikte Türk hece yapısına uymuştur. 'Cadde' için, Kumul Çincesi Orta Çince damaksıl durağı korur; kar. Qieyun kai 街, Salarca kai, fakat modern Standart Çince tciɛ₅₅. Kumul Uygurcası damaksılları korur, fakat bu damaksıllar sürtünmeli x sesine dönüşmüştür. Bu kelime birimi de Kumul Uygurcasında inşa etmek için kullanılır; hij qo(wu)q 'kapı', 'cadde' ve Türk 'kapısı'ndan. Standart Uygurcada derwaza 'id' vardır (< Farsça); Kumul Çincesindeki Standart Çince'deki ile aynıdır. Kumul Uygurcasındaki 'hırsız', günümüzde tanımlanamayan modern öncesi birleşik bir isimdir; ikinci hece modern Standart Çince tʰo₅₅ 偷, Kumul Çincesinde tɤ₅₅ belirgin bir şekilde aynı köktendir. Yukarıdaki son satırda yer alan Çince fiiller, Türkçe fiil yapma ekiyle yerleşmiştir: -LA- (nola- < /nol/ 鬧 + /LA-/ 'yaygara kopar-'; xudura- < /xutu/ 糊塗 + /LA-/ 'eklen-, karışık').

4.2. Fonoloji

Hece kenarındaki ünsüzler, CV(consonants-vokal) yapısına uyumlu mudur?

Türkçenin tercih edilen hece yapısı, genellikle bir ünsüzü takip eden bir ünlüdür. (Diğer yaygın hece türleri V, CV, CVC ve CVXC (Burada X bir selenli ses ya da ötümsüz sürtünmeli bir ünsüzdür; muhtemelen daha önceki bir şekildedir CVCVC).¹² Modern Kuzeybatı Çincesinde, hece yapısı (C)V(N)'ye sınırlıdır, burada N; ya n ya da ŋ'dir.

Hece sonunda, bölgesel bir eğilim açıkça görülebilir: hem Kumul Çincesinde hem de Kumul Uygurcasında hece sonu n silinebilir (aynı zamanda Kumul Çincesinde ŋ); özellik (nazallık) önceki sesin üzerine yayılır ve o ünlü uzayabilir, örneğin (C)VN (C)V(:). Örneğin: Kumul Uygurcasındaki /nan/ [nã] 'nan (ekmek)' /abdan/ [abdã] 'çok iyi, güzel', kar. Std. Uy. nan, obdan; Kumul Çincesi /tan/ [ta₂₁₃] 'mermi', /keŋ/ [kɤ₅₅] 'kök'; kar. Std. Çin. tan₅₁, kɤ₅₅.

Bu süreç, Sincan'dan doğu Gansu'ya kadar olan Kuzeybatı Çin ağızlarında ve bunlar ile yoğun iletişim halinde olan dillerde [Salar (Çinghay'daki bir Türk dili) ve Santa (=Dongxiang Gansu'daki Moğol dili)] görülür. Çince ve Kumul Uygurcasındaki hece sonu nazal düşmesi, Çince kaynaklı açık bir CV hece yapısını, bölgesel bir eğilimi yansıtır. Kumul Uygurcası (Standart Uygurcada

¹² CVXC, oldukça sınırlı koşullar altında meydana gelir ve genellikle ses türemesine maruz kalır; örneğin Std. Kum. Uy. qiriq < ET. qırq 'kırk', Std. Uy. tinitf 'huzurlu' < tintf. CVXC dizisi (muhtemelen orijinal olarak CVXVC) birçok Türk dilinde korunur fakat bazılarında değişmiştir. Genel ünsüz kümesi kaçınma stratejileri, ünlü ses türemesi ve ilk ünsüzün (X) düşmesini içerir. Bu, çoğu modern Uygur diyalektlerinde hem eş zamanlı hem de art zamanlı olarak gözlemlenebilir.

olduğu gibi) ünsüz sestem önceki selenli sesleri düşürmek için eş zamanlı bir eğilim gösterir, hatta bir hece sınırında bile (Standart Uygurcanın tam aksine): Kum. Uy. [qizi:juæð], Std. Uy. [qizilju:ʁun] 'Qizilyulghun' (yer adı)¹³. Buna ek olarak, hece sonu damaksıl sesler g ve ɣ selenli seslerden önceki yüksek ön ünlü harfleri takip etmediklerinde düşerler, örneğin Kumul Uygurcasında [tʃa:la-] 'tahmin etmek, değerlendirmek', [a:ri-] 'üzülmek', [ja:liq] '(el)mendil', kar. Std. Uy. tʃ[ɣ]la-, a[ɣ]ri-, ja[ɣ]liq.

Hâlbuki kelime başlangıcında Kumul Uygurcası ve Çincesi birbirinden farklılaşır: Kumul Çincesi ünsüz önses ilavesiyle CV(X) hece sayısı artmıştır; Kumul Uygurcası çelişkili eğilimler gösterir (hem tarihî ünsüz düşmesi hem de başlangıç ön ünsüz düşmesi). Kumul Çincesinde yarı ünlülerin önses ilavesi (yani yarı ünsüz) [j], [ʔ] ve [v] (hepsi güçlü bir şekilde sızıcılaşır)¹⁴ başlangıç yüksek ünlü harflerden önce, modern Standart Çince'de w- ve sıfır ya da yarı ünlüye uyan başlangıç j- sesi vardır.

[j-] [jiã₂₄] 'hareket etmek', kar. Std. Çin. [ian₂₁₃] 演

[ʔ-] [ʔy] 'açık yeşil', kar. Std. Çin. [jy₅₁] 玉

[v-] [vu₅₁] 'beş', kar. Std. Çin. [wu₂₁₃] 五

Bu başlangıç sızıcıları, başlangıç ünsüzlerinin sızıcılaşmaları yönünde Kuzeybatı Çincesinde yaygın bir eğilimin parçasıdır: ünsüzler aynı çevrede yarı kapalı ünsüz olurlar (yani, yüksek ünlülerden önce; örneğin [kɯ] 姑 'hala (babanın kız kardeşi)'; [kʰfu] 哭 'ağlamak'; [pji] 比 'karşılaştırmak' [pʰji] 皮 'cilt'; [tʰXui] 腿 'ayak, bacak' (kar. Std. Çin. ku, kʰu; pi, pʰi; tʰuj; atlanmış sesler).

Kumul Uygurcası hem başlangıç ön diş ünsüzlerini hem birçok Türk dilinde yaygın olan düşme sürecini hem de Çinceyle olan alakasız bağlantıyı gösterir. Örneğin Kumul Uygurcasında genellikle Arapça ve Farsça kökenli ön diş h- sesi vardır, çoğu ikincil h- sesi gibi. Örneğin Gagavuz: Kumulca heqil 'akıl', hejderha~edzerha, 'ejderha', homur 'ömür, kader', hezizla- 'onurlandırmak, saygı duymak', hejip 'ayıp, suç' ve de hine 'yine' (kar. Std. Uy. eqil, edzdiha, ømyr, ezizle-, ejib ve jene)¹⁵. Ayrıca Eski Türkçeyle kelime başı j- olan birçok Kumul Uygurcası kelime birimi, kelime başı sıfırdır, özellikle Eski Türkçeden ji- (ji- ~ i-, < *hī, kar. Doerfer 1995): id 'koku'; yz 'yüz', ilik 'kemik iliği', iltiz 'kök', yt- ~ it- 'yırtmak', ilan 'yılan', ilqa 'tay, at', ilwe, ilwiz 'pars' (kar. Std. Uy. hid, jyz, jilik, jiltiz, jit-, jilan, jilqa, jilwa, jilpiz)¹⁶. Eski Türkçede yaygın olan i/i'den önce j- bulunmaması, Uygurcanın diğer ağızları tarafından da paylaşılan bir özellik (Atuş, Hotan, vb. fakat komşuları Turfan ya da Lopnur tarafından paylaşılmaz) ve dolayısıyla Türkçe içindeki değişimin bir olgusudur.

- Kumul Çincesi ve uzak Moğolcadaki EKBC *-n ve *-m

¹³ Tarihî olarak r, CVrC heceli kelimelerde nadiren düşer: Kum. Uy. zæder, kar. Std. Uy. zærdar 'zengin kişi', fakat Kum. Uy. jørtke-, Std. Uy. jøtke.

¹⁴ [j] Standart Çince sıfır kelime başına karşılık gelen damaksıl yarı sesli/yarı ünsüz; [ʔ] Standart Çince kelime başı sıfır ya da j-'ye karşılık gelen sürtünmeli dudaksıl-damaksıl yarı sesli/yarı ünsüz ve [v] Standart Çince [w-]'ye karşılık gelen diş-dudak bir sestir.

¹⁵ Daha nadir bir karşıt eğilim vardır: *h- > sıfır: øl 'nemli', araç 'alkollü içki', eləp 'kepek' (kar. Std. Uy. høl, haraq, helep).

¹⁶ Eski Türkçe kelime başı ji-, olağanüstü durumlarda (ji-) olarak ortaya çıkar: jirik 'kalın, kaba', jiriñ 'irin, iltihap', jiála- 'ağlamak', jiqil- 'düşmek, sendelemek' (Std. Uy. jirik, jiriñ, jiála-, jiqil-).

Kumul Çincesindeki hece sonu -n, dz, i, u, y, uə'den sonra -ŋ ile birleşir: [tɕiŋ] 'altın' < *m (kar. EKBC *kim金 (Coblin), 'başkent' 資; fakat [uɤŋ] 'ılık' < *n EKBC *.ɔn 溫 ve OÇ. uən 翁 'yaşlı adam'. Sonraki dudak damaksıl etkiden dolayı olabilir. Standart Çince'de bu kelime birimleri için -n vardır. Paralel bir gelişme, Çinghay ve Gansu'da konuşulan iki uzak Moğol dilinde de meydana gelmiştir: Baonan ve Santa (Dongxiang), -ŋ Moğolcada herhangi bir hece sonu -n'ye karşılık gelir: Baonan, Santa doloŋ 'yedi'; Mongour, Sarı Uygur dolo:n; Khalkha, Dagur dolo:.

5. DİLLER ARASI VE DİL DIŞI ÖZELLİKLER

Yüzyıllar boyunca olan yoğun teması rağmen, burada incelenen iki temel dil çeşidi büyük oranda ayrı dil içi değişikliklere sahiptir. Yüzeysel olarak benzer gelişmeler, örneğin hem Kumul Uygurcası ve Çincesinde ünlü ünsüz hecelerinin çok sıklıkla sonuçlanan ön diş ünsüzleri gibi, aslında farklı bir şekilde hareket edilmiştir. Değişiklik muhtemelen tarihsel olarak Türkçe ve Moğolca ile temas kurarak kolaylaştırılmış olmasına rağmen, Kumul Çincesinin ünlü ünsüz yapısına doğru giden güçlü bir eğilimi Kuzeybatı Çincesinin tüm türlerinin çoğunda yaygındır. Yukarıda da görüldüğü gibi, aslında Kumul Uygurcası ünlü ünsüz yapısına yönelik belirgin bir eğilim göstermemektedir.

Yine de kaynaşmanın Kumul Uygurcası ve Çincesinin belirli yaygın sözlü parçalarında ve (Kumul Çincesi ve uzak Moğol dilleri) n'nin ŋ'ye değişiminde, (Kumul Çincesi ve Uygurcasında) kelime sonu -n-'nin düşmesi gibi bazı örnekler vardır. Bu gibi bölgesel özellikler Kumulcanın geri kalanında şaşırtıcı olmayan bir şekilde iki lengüistik alanın üst üste gelme noktasında olduğu göstermektedir: direkt olarak batıdaki Türk dilleri dünyası ile Kumulca arasındaki bağ, sözlü özellikleri paylaşmasına rağmen, -n- düşmesi Gansu (Hexi) geçidiyle Gansu ve Doğu Çinghay ile birbirine bağlanır. Kumul'un Uygurca konuşulan ve Kuzeybatı Çincesi konuşulan merkezlerinden göreceli olarak izolasyonu ve birbirleriyle yakınlaşmaya karşı direnişinin yanı sıra, her iki dil çeşidinde de artık kullanılmayan birçok deyimın korunmasını kolaylaştırmıştır.

Fonolojik ve morfolojik yakınlaşma, tipolojik olarak benzer diller arasında, örneğin Türkçe ve Moğolca, yukarıda görmüş olduğumuz gibi (Moğolcanın etkisi altındaki Kumul Uygurcası, kelime başında olmayan o ve ø seslerine izin verir.) daha olasıdır. Sonuç olarak, izole olmuş dil türlerinde beklenen yeniliklere ek olarak, Kumul Uygurcası ve Çincesindeki belirgin yeniliklerden bazıları, daha sonra izolasyonda ayrılmış olan ilgili dil ailesi içinde, belirli dillerde (Türkçe ya da Çince) yaygın olan gelişmelerdir, örneğin Kumul Çincesi l ~ n, çeşitli çevrelerde yalnızca Kuzeybatı Çin'de değil, aynı zamanda Güneybatı Çin'de de yaygınlaşmıştır; Kumul Uygurcası -do, işlevsel farklılıklar olsa da, Salar, Kazak ve Kırgız Türkçesinde de bulunur.

Kaynaklar

Abdulla, Arslan and Pärinä Hamut (1997). Qumul shewisidiki qädimki sözlär toghrisida izdiniş *Til wä Tärjimä*. 6: 23-28.

Abdulla, Arslan and Pärinä Hamut (1998). Qumul shewisidiki qädimki sözlär toghrisida izdiniş *Til wä Tärjimä*. 1: 15-21. (=Part 2 of 2)

Coblin, W. South. 1994. A Compendium of Phonetics in Northwest Chinese. *Journal of Chinese, Linguistics*, Monograph series number 7.

Doerfer, Gerhard (1995). Zu Alttürkisch *i- ~y-*. *Türk dilleri Araştırmaları* 5, 5-11.

Emet, Erkin (1997). Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Sayı 4.

Fairbank, John K. and Dennis Twitchett, eds. (1978). *Cambridge History of China*. Vol. I.

Osmanov, Mirsultan. 1990. *Hazirqi zaman Uyghur tilining di'alektliri*. Ürümchi: Xinjiang, Education Press.

Osmanov, Mirsultan (1997). *Qumul shewisini täkshürüş mäxsus guruppisi, eds.. Hazirqi zaman, Uyghur tilining Qumul Shewisi*. Urumchi: Shinjang Pän-tekniska sähiyä näshriyati.

Liu Xunning (1995). Zai lun Hanyu beifanghua de fenqu. *Zhongguoyuwen* 6: 447-454.

Wang Huafei et al., eds. (1992). *Zhongguo xibei di shi xian gaikuang*. Jiuquan: Gansu renmin.

Zhang Yang (1996). *Hami fangyan yanjiu*. Ürümchi: Xinjiang university press.